

Andrzej Radziwiński:
Kontakty duchowieństwa ze Stolicą Apostolską.
Obraz życia średniowiecznego kleru
w dokumentach Penitencjarii Apostolskiej.
Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Toruńskiego,
2020, ss. 244

Andrzej Radziwiński od wielu lat opisuje w swych badaniach różne aspekty życia codziennego oraz życia codziennego duchowieństwa na podstawie m.in. akt proweniencji papieskiej. Wybór przedmiotu jego najnowszej książki zatem nie zaskakuje. We wstępie do tej publikacji badacz pisze: „[...] stanowi [ona — M.S.V.] swoiste podsumowanie moich dotychczasowych zainteresowań papieskimi dispensami zarówno z punktu widzenia ukazania aspektów prawnych, obowiązujących przy ich udzielaniu dla duchownych, jak i — a może przede wszystkim — opisów różnych obszarów życia codziennego duchowieństwa, które zostały zawarte w ich treści” (s. 17). Dodatkowo autor omawianej pozycji zapowiada zaprezentowanie wyników badań przeprowadzonych na podstawie akt Penitencjarii Apostolskiej, co jasno oddano w tytule książki oraz tematyce i układzie treści. Archiwum Penitencjarii Apostolskiej zostało udostępnione historykom na początku lat 80. XX wieku. Od tego czasu rozwinął się wręcz nowy nurt badawczy skupiający się na rozpoznaniu działalności tego trybunału, owocujący licznymi publikacjami książkowymi, zbiorami materiałów konferencyjnych, artykułami i wreszcie wydawnictwami źródłowymi¹. Do tej pory jednak w polskiej historiografii te archiwalia nie były często wykorzystywane. Z tego więc względu każda praca odwołująca się do owego bogatego i stosunkowo mało znanego materiału wzbudza ogromne zainteresowanie.

---

¹ Szczegółowe omówienie literatury zob. M. Saczyńska-Vercamer: *Władza i grzech. Supliki z terenu metropolii gnieźnieńskiej do Penitencjarii Apostolskiej w XV wieku*. Warszawa 2021, s. 16—39.

Książka A. Radziwińskiego składa się z trzech rozdziałów, poprzedzonych wstępem i zamkniętym podsumowaniem. Rozdział pierwszy (*Penitencjaria Apostolska*) opisuje powstanie urzędu Penitencjarii, jego organizację, kompetencje oraz obieg dokumentów. W rozdziale drugim (*Źródła*) autor próbuje zmierzyć się z formalnymi aspektami wykorzystywanych przez siebie źródeł, które mają pochodzić z registrów Penitencjarii Apostolskiej. Rozdział trzeci (*Obrazy z życia codziennego duchowieństwa*) poświęcony został ukazaniu — poprzez licznie cytowane przykłady źródłowe — różnych aspektów życia duchownych. Ponadto na końcu zamieszczono dwa, w tym jeden obszerny, dodatki źródłowe.

Omawiana praca ma być podsumowaniem badań i zainteresowań autora życiem codziennym kleru. Wskazane przez historyka, dość ogólnikowo, cele sugerują, że otrzymamy dzieło przedstawiające szeroką panoramę zagadnienia. Sama konstrukcja pracy przy pierwszym oglądzie wydaje się bardzo klarowna i precyzyjna. Układa się w triadę: instytucja (rozdział 1) — wytworzone źródła (rozdział 2) — problemy, które w nich znajdujemy, w odniesieniu do konkretnego czasu i terenu (rozdział 3). Najobszerniejszą część pracy stanowi rozdział trzeci, na który składa się dziesięć podrozdziałów zatytułowanych: *Klasztory i zakonnicy; Szkoły; Kancelarie; Karczmy; Kobiety; Bójki, pobicia, zabójstwa; Wojny i konflikty zbrojne; Falszerstwa i oszustwa; Handel beneficjami (symonia); Inne wydarzenia codzienne*. Nie jest jasne, na podstawie jakich kryteriów zostały wyodrębnione te zagadnienia. Znajdujemy bowiem i sfery obecności/aktywności duchownych (np. klasztory, szkoły, kancelaria), i problemy wynikające z funkcjonowania w społeczeństwie (różnego typu akty przemocy — bójki, pobicia, zabójstwa; karczma), i grzechy charakterystyczne dla stanu duchownego, takie jak: łamanie ślubu czystości (podrozdział zatytułowany *Kobiety*), symonia (podrozdział *Handel beneficjami (symonia)*), ale też akty przemocy, które były występkiem przeciwko łagodności chrześcijańskiej (omawiane w kilku podrozdziałach: *Bójki, pobicia, zabójstwa; Wojny i konflikty zbrojne; Karczmy*). Także treść podrozdziałów nie wyjaśnia zarówno zastosowanego podziału, jak i celu takiej konstrukcji tej części pracy. Można wręcz odnieść wrażenie, że autor miał nieodpartą chęć podzielenia się z czytelnikami interesującymi historiami wyczytanymi w źródłach. Trzeba przyznać, że Radziwiński ze swadą prezentuje liczne przykłady zawierające opowieści uciężne, tragiczne, kuriozalne, bulwersujące. Moglibyśmy zatem powiedzieć, że otrzymujemy bezpośredni wgląd w samo życie, czyli cel, jakim było pokazanie „obrazów z życia średniowiecznego kleru”, zostałyby tu osiągnięty. Ze względu na słabą obecność materiału z akt Penitencjarii w polskiej literaturze historycznej należy uznać prezentację spraw z tego trybunału za pożyteczną. Zabrakło jednak faktycznego sformułowania problemów badawczych; ponadto nie wiemy, o jakim dokładnie obszarze i czasie autor pisze.

Dotychczasowe zainteresowania badacza koncentrowały się na duchowieństwie polskim oraz Kościele w państwie zakonu krzyżackiego w okresie póź-

nego średniowiecza. Możemy zatem domyślać się, że przedmiotem uwagi będą przede wszystkim te obszary i ten czas. Ponadto archiwum Penitencjarii Apostolskiej jest zachowane dopiero od XV wieku, o czym zresztą autor nie pisze (dalej odnoszę się i do tej sprawy). W istocie większość cytowanych przykładów dotyczy właśnie spraw z terenu metropolii gnieźnieńskiej, a częściowo z obszaru metropolii ryskiej, i pochodzi z XV wieku. Jednak nie tylko.

Dla przykładu przyjrzymy się swoistej konstrukcji podrozdziału *Karczmy* odnoszącego się do aktywności duchownych w tych instytucjach i kłopotów, w jakie z tego powodu popadali (s. 95—108). Radziwiński rozpoczyna narrację od przepisów soboru laterańskiego (1215) przeciwko pijaństwu kleru oraz soboru w Vienne (1311/1312) przeciwko pełnieniu przez duchownych funkcji szynkarzy, a także zwraca uwagę na przepisy piętnastowiecznych synodów z diecezji wrocławskiej i poznańskiej w drugiej z tych kwestii. Dalej, powołując się na literaturę przedmiotu, wskazuje, że źródłem pomagającym poznać życie codzienne rozgrywające się w karczmach mogą być lokalne akta sądowe oraz rozmówki dla podróżnych. Kolejne cytowane źródła to instrukcje wizytacyjne, w których mowa o karczmach i pijaństwie duchownych; przywoływane są też inkwizytoria wrocławskie (połowa XIV i XV wieku) i pomezzańskie (1. poł. XV wieku). Dalej autor wymienia statuty synodu ryskiego z 1427 roku, statuty sambijskie także z 1427 roku, statuty prowincjonalne Arnosta z Pardubic z 1343 roku oraz wizytację archidiaconatu praskiego przeprowadzoną w latach 1379—1382, po czym przechodzi do diecezji ostrzyhomskiej (statuty z 1431 roku), a następnie do prowincjonalnego ustawodawstwa polskiego — dla przykładu przytoczono przepisy synodu odbytego w Uniejowie w 1326 roku, a w dalszej części tego podrozdziału statuty wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby (1420), a także statuty diecezjalne: wrocławskie Mikołaja Kurowskiego (1402) oraz sambijskie (początek XIV wieku). Natomiast wymieniane przykłady spraw, które trafiły do papieża, a dotyczyły duchownych, którzy popadli w kłopoty w karczmach, pochodzą z: archidiecezji gnieźnieńskiej (1410), diecezji krakowskiej (1467), płockiej (1401, 1465), wrocławskiej (1477), a ponadto z diecezji utrechckiej (1451, 1483), hildesheimskiej (1478), archidiecezji mogunckiej (1459) i salzburskiej (1467).

W podrozdziale *Kobiety* z kolei zakres geograficzny i chronologiczny przykładów jest jeszcze szerszy. Są to sprawy z: archidiecezji gnieźnieńskiej (1391, 1419, 1461, 1466), diecezji krakowskiej (1420), płockiej (1441), wileńskiej (1425), wrocławskiej (1450, 1466), wrocławskiej (1363), a ponadto z diecezji chełmińskiej (1426, 1468), pomezńskiej (1450) oraz akwilejskiej (1455), augsburskiej (1465), leodyjskiej (1483), miśnieńskiej (1455), pasawskiej (1474), ratzemburskiej (1456) i z diecezji Skara w prowincji Uppsala (1461) (s. 110—118). Przykłady ilustrują różne problemy szczegółowe, stąd pojawiają się w narracji w porządku niechronologicznym. Jednak nawet, gdy autor podaje przykłady dotyczące tego samego problemu, chronologia także nie jest zachowywana. Inną

sprawą — do której powrócę — jest fakt, że część z tych spraw w ogóle nie pochodzi z akt Penitencjarii Apostolskiej.

Tak szeroki zakres geograficzny cytowanych źródeł wskazywałby szerokie pole badawcze. Radziwiński dość często, oprócz spraw z metropolii gnieźnieńskiej, przytacza sprawy, z którymi zwracali się do Penitencjarii duchowni z Rzeszy oraz ze Skandynawii. Wybór tych dwóch terytoriów nie dziwi, dysponujemy bowiem wydawnictwami źródłowymi zawierającymi materiały z Penitencjarii Apostolskiej dotyczącymi właśnie tych obszarów².

Przywoływanie źródeł, zwłaszcza normatywnych, wyprzedzających chronologicznie czas pochodzenia podstawowego dla danego tematu korpusu źródeł nie może być podstawą do formułowania zarzutów. To często wręcz niezbędną prezentacją kontekstu. Podobnie przytaczanie przykładów spoza podstawowego dla danego tematu/problemu obszaru badawczego. Wszystko to pod warunkiem jednak, że kwestie te są dokładnie wyjaśnione i czytelnik wie, który obszar (i czas) jest podstawowy dla narracji, a które przykłady są przytaczane jako materiał porównawczy. W pracy Radziwińskiego te zagadnienia nie są wyjaśnione. Ponadto należy zauważyć, że szeroki geograficzny kontekst porównawczy pozwala uzyskać szerszą perspektywę. Warunkiem jest jednak przeprowadzenie porównań systematycznych, czyli zestawienie danych statystycznych, mających wskazać na odmienność poszczególnych np. prowincji kościelnych/diecezji, różnorodne nasilenie konkretnych problemów, ewentualnie wyjątkowość niektórych zjawisk występujących jedynie na ograniczonym terenie lub też wręcz przeciwnie — na powszechność pewnych zjawisk. Radziwiński nie dokonuje porównań, a jedynie swobodnie wybiera przykłady, zestawiając ze sobą sprawy pochodzące z różnych, często bardzo odległych terenów, po to jedynie, by je opisać. Otrzymujemy więc prezentację obrazu życia średniowiecznego (późnośredniowiecznego?) kleru w Europie, a może w części Europy (Rzesza — Polska — Skandynawia), może w metropolii gnieźnieńskiej. Nie wiemy.

Trzeba przyznać, że czasem autor ulega pokusie opatrzenia relacjonowanego materiału szerszym komentarzem. Na przykład: „Tylko dla przykładu podam, że dla lat 1464—1471 na ponad 950 znanych suplik duchowieństwa polskiego, sprawy bójek i pobic znalazły się w niespełna 50, czyli zdecydowanie poniżej 5% spraw skierowanych do Penitencjarii Apostolskiej” (s. 118—119). Liczba 950 suplik duchowieństwa polskiego, jakoby pochodzących z akt Penitencjarii Apostolskiej z okresu siedmiu lat, jest ogromna. Według moich szacunków dla całego XV wieku (dokładnie do końca pontyfikatu Aleksandra VI, który zmarł w 1503 roku) z metropolii gnieźnieńskiej pochodzi niecałe 1300

---

² *Repertorium Poenitentiarie Germanicum*. Bd. 1—11: *Eugen IV—Hadrian VI*. Text bearb. von L. Schmutge und andere. Tübingen—Berlin—Boston 1996—2018; *Auctoritate Papae, The Church Province of Uppsala and the Apostolic Penitentiary 1414—1526*. Eds. S. Risberg, K. Salonen. Stockholm 2008.

suplik i to złożonych przez zarówno świeckich, jak i duchownych³. W moich zestawieniach nie uwzględniłam diecezji wrocławskiej, która co prawda podlegała Gnieznu, jednak znajdowała się poza granicami Królestwa Polskiego. Niestety autor nie podaje, skąd zaczerpnął przytoczone dane i na jakich źródłach oparł swój szacunek, ale nie jest to trudne do odszyfrowania. Z prawdopodobieństwem graniczącym z pewnością można stwierdzić, że liczba ponad 950 suplik z lat 1464—1471 to liczba regestów w siódmym tomie *Bullarium Poloniae*⁴. Tom ten, obejmujący pontyfikat Pawła II (1464—1471), liczy dokładnie 958 regestów spraw pochodzących od mieszkańców z metropolii gnieźnieńskiej, również z uwzględnieniem diecezji wrocławskiej oraz metropolii lwowskiej, a także ziem pruskich (część diecezji archidiecezji ryskiej). Jednak zamieszczone tam wpisy, po pierwsze, nie są tylko suplikami; po drugie, petentami nie są jedynie duchowni; po trzecie zaś, co najważniejsze, regesty te pochodzą z różnych serii akt różnych urzędów papieskich. Szybka weryfikacja na podstawie informacji zamieszczonych w samym *Bullarium Poloniae* pokazuje, że opublikowane regesty pochodzą z Regestów Suplik — 567 wpisów, Regestów Laterańskich — 206, Regestów Watykańskich — 82, serii Registra Matrimonialium et Diversorum (Penitencjaria Apostolska) — 156, oraz z innych źródeł (serie watykańskie, pojedyncze zachowane oryginały dokumentów papieskich w archiwach) — 42 wpisy. Suma podanych liczb jest dużo wyższa niż 958, a to wynika z faktu, że prawie 100 regestów w *Bullarium Poloniae* odnosi się do więcej niż jednego wpisu z regestów papieskich (np. suplika wpisana do Regestów Suplik i odpowiadająca jej bulla odnotowana w Regestrach Laterańskich).

Z czasów Pawła II — według moich ustaleń — w regestach archiwum Penitencjarii Apostolskiej znajduje się 128 suplik z terenów metropolii gnieźnieńskiej. Z tego 100 (78%) suplik pochodzi od duchownych. Natomiast jeżeli chodzi o charakter spraw, to supliki dotyczące morderstw i zranień były wpisywane albo w dziale *de diversis formis* (gdy petent zaciągnął ekskomunikę), albo w dziale *de declaratoriis* (gdy na petencie jedynie ciążyło podejrzenie przyczynienia się do czyjejś śmierci i prosił on o deklarację papieską). Z czasów Pawła II z metropolii gnieźnieńskiej spraw o morderstwa i zranienia (z obydwu działów) znajdujemy istotnie ok. 50, co stanowiło 39% wszystkich spraw z tego czasu i obszaru. Części tych czynów — choć niedużej — dopuścili się jednak świeccy. Zatem w suplikach do Penitencjarii Apostolskiej odnajdujemy trochę mniej niż 39% spraw, w których duchowni z metropolii gnieźnieńskiej dopuścili się aktów przemocy. Jest to więc zupełnie inna wartość niż podana przez Radziwińskiego. Co więcej, tak szeroko wykorzystywana przez autora podstawa źródłowa mogła go skłonić do porównania sytuacji na różnych obszarach. Istniejące edy-

³ Dane na podstawie: *Bullarium Poloniae, Repertorium Poenitentiarie Germanicum*, oraz zweryfikowane i uzupełnione na podstawie materiału archiwalnego (Città del Vaticano, Archivio della Penitenzieria Apostolica: Registra Matrimonialium et Diversorum, Vol. 1—50).

⁴ BP, T. 7.

cje ułatwiają przeprowadzenie tego typu analizy. Porównanie sytuacji z metropolii gnieźnieńskiej z tym, co działo się w Rzeszy (na podstawie *Repertorium Poenitentiariae Germanicum*), pozwala stwierdzić, że sytuacja polska była wyraźnie różna od tej, którą możemy rozpoznać na podstawie suplik z Rzeszy. Z metropolii gnieźnieńskiej notujemy znacznie wyższe procentowo wartości dla suplik związanych z przemocą (morderstwa, zranienia) niż w wypadku suplik z Rzeszy. Krótkie zestawienie zamieszczone w tabeli 1 pokazuje to wyraźnie (zostało ono zrobione dla czasów Piusa II — 1458—1464)⁵.

Tabela 1

**Porównanie liczby suplik dotyczących morderstw i zranień
z terenu metropolii gnieźnieńskiej oraz Rzeszy w latach 1458—1464**

Teren	Sprawy o morderstwa i zranienia <i>de diversis formis</i>	Sprawy o morderstwa i zranienia <i>de declaratoriis</i>	Wszystkie supliki w sprawach o przemoc	Wszystkie supliki wysłane do Penitencjarii Apostolskiej
metropolia gnieźnieńska	28	24	52 (35%)	148 (100%)
Rzesza	363	55	418 (10%)	3920 (100%)

Przedstawione zestawienie jest tylko jednym z dowodów na regionalne odmienności. Trudno mówić o nikłym procencie spraw związanych z przemocą wśród suplik do Penitencjarii Apostolskiej z metropolii gnieźnieńskiej. Mamy do czynienia z sytuacją przeciwną. Z tego obszaru notujemy większy odsetek spraw niż w wypadku np. suplik z obszaru Rzeszy.

Najpoważniejszym mankamentem omawianej pracy jest całkowita dowolność w podejściu do źródeł oraz do terminologii. Autor deklaruje, że książka jest oparta na „dokumentach Penitencjarii Apostolskiej”, i tej instytucji poświęca jeden z rozdziałów, wyraźnie wskazując na nią jako główne źródło swoich informacji. Jednakże swoje dalsze wywody opiera na materiale swobodnie zebranym z różnych serii akt proveniencji papieskiej. Obok licznie cytowanych suplik do Penitencjarii Apostolskiej znajdujemy również supliki kierowane do kancelarii papieskiej (seria *Regestra Supplicationum*) oraz bulle wystawiane w tejsze kancelarii (seria *Regestra Lateranensia*).

⁵ Dla tego pontyfikatu dysponujemy zrobionymi przez Kirsi Salonen szczegółowymi zestawieniami spraw *de diversis formis* i *de declaratoriis* dla całego pontyfikatu oraz dla całej Europy (wybrane okresy). W zestawieniach tych obydwie kategorie zostały podzielone na podkategorie, dzięki czemu można dokładnie rozpoznać, jakie sprawy odnotowano pod tymi kategoriami i jakie były proporcje między podkategoriami. Zob. K. Salonen: *The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages. The Example of the Province of Uppsala 1448—1527*. Saarijärvi 2002, s. 122, tab. 3 i s. 123, tab. 4. Dane dla metropolii gnieźnieńskiej na podstawie: *Regesta Matrimonialium et Diversorum*, T. 7—11, 13.

Dla przykładu w przywoływanym już podrozdziale o karczmach tylko 1 z 10 cytowanych spraw pochodzi spoza Penitencjarii. Natomiast w podrozdziale o kobietach na 20 zamieszczonych przykładów 6 zostało zaczerpniętych z innych akt papieskich. Najwięcej przykładów spoza akt Penitencjarii podano w podrozdziale opisującym udział duchownych w wojnach (*Wojny i konflikty zbrojne*): na 22 cytowane sprawy aż 14 pochodzi spoza akt Penitencjarii. Jedyne w podrozdziale dotyczącym symonii (*Handel beneficjami (symonia)*) wszystkie przywołane przez Radziwińskiego przykłady są wzięte z akt Penitencjarii. Być może wpływ na to miał fakt zacytowania jedynie przykładów z Rzeszy wydanych w *Repertorium Poenitentiarie Germanicum* (s. 140—145).

Taki dobór materiału źródłowego zastanawia. Autor nie rozważa — skądinąd ciekawego — problemu, dlaczego ten sam lub podobny typ spraw był załatwiany w Penitencjarii Apostolskiej i w Kancelarii Papieskiej (kiedy? czy ulegało to zmianie?). Nie prowadzi rozważań nad kształtowaniem się kompetencji urzędów papieskich, rozdzielaniem zadań pomiędzy nimi. Trzeba przyznać, że nie musi tego czynić, przyjął bowiem inną perspektywę badawczą: poprzez źródła z Penitencjarii chciał ukazać elementy życia codziennego i problemy duchowieństwa. Po cóż zatem sięga do rejestrów Kancelarii Papieskiej?

Najbardziej jaskrawymi przykładami takiego podejścia do źródeł są rozdziały wyraźnie poświęcone Penitencjarii Apostolskiej. Autor uprzedza, że ta część pracy została napisana na podstawie literatury przedmiotu. Te zagadnienia są już dobrze, choć jeszcze niewyczerpująco, opisane. Jednak w polskiej historiografii na temat Penitencjarii powstało do tej pory na tyle mało opracowań, że kompleksowe przedstawienie organizacji i kompetencji tego urzędu jest potrzebne.

We fragmencie opisującym obieg dokumentów w Penitencjarii pierwszym przykładem, jaki podano, jest suplika złożona w kancelarii przez Stanisława ze Szczawina, archidiacona i kanonika płockiego, z 20 sierpnia 1401 roku, odnotowana w Registrach Watykańskich (s. 43).

Przy omawianiu kompetencji Penitencjarii wśród przytaczanych przykładów obok spraw pochodzących z tego urzędu pojawiają się sprawy procedowane w Kancelarii Papieskiej, np. dwie sprawy małżeńskie z czasów Marcina V, obie z roku 1419: sprawa Andrzeja z Garwolina, którego małżeństwo było obciążone przeszkodą pokrewieństwa duchowego (s. 33, przyp. 63), oraz sprawa Anny z Karszewa, która po śmierci pierwszego mężonka ponownie wzięła ślub: z krewnym — w trzecim stopniu — pierwszego męża (s. 33, przyp. 64). Pierwsza sprawa jest odnotowana w Registrach Suplik oraz Registrach Laterańskich, a druga w Registrach Suplik⁶. Podobnie jako przykład sprawy z kategorii *de promotis et promovendii* jest przytaczana m.in. dyspensa Marcina V *super defectu aetatis*, wystawiona dla 9-letniego Marcina z Rytwian, umożliwiająca mu obejmowanie kanonii w katedrze krakowskiej, a odnotowana

⁶ BP, T. 4, nr 377 i 559.

w Regestach Suplik (s. 39)⁷. Wreszcie jako dyspensy *de defectu corporis* podano m.in. dwie dyspensy dla duchownych z diecezji wrocławskiej pochodzące z Registrów Laterańskich (1392 i 1401) (s. 40)⁸.

W wypadku ostatniej kategorii Radziwiński, opisując okoliczności udzielania dyspens od defektów cielesnych, w 2 przytaczanych przypadkach, tym razem pochodzących z akt Penitencjarii, wskazuje, jakoby przyczyną ułomności były obrażenia w obrębie biodra, czego jednak nie potwierdza tekst oryginalny. Jan z Imielnika, pochodzący z diecezji krakowskiej, w młodości tak ciężko chorował dotknięty zarazą, „że musiało mu zostać usunięte jedno biodro” (s. 40). W zacytowanym w przypisie tekście supliki jest jednak wyraźnie napisane, że sprawa dotyczyła *unum ex genitalibus* (s. 40, przyp. 92). Z drugiej z inkryminowanych suplik zdaniem badacza dowiadujemy się, że to „kwestia dolegliwości tym razem prawego biodra była przeszkodą dla Macieja, scholara diecezji poznańskiej w przyjęciu święceń”. Także to tajemnicze schorzenie wyjaśnia się po konfrontacji z tekstem oryginalnym. Maciej prosi o dyspensę, aby mógł przyjąć święcenia pomimo *defectu vasis sinistri sui seminalis* — i tym razem ułomność dotyczy genitaliów (s. 41, przyp. 93)⁹.

Osobną część poświęca autor źródłom, jednakże nie wspomina w niej o archiwum Penitencjarii Apostolskiej oraz najstarszej serii akt Registra Matrimonialium et Diversorum, która jest wszak podstawowa dla omawianej tu pracy. Nie dowiadujemy się zatem, że seria ta jest zachowana dopiero od początku XV wieku. Pierwszy jej tom obejmuje sprawy z lat 1410—1411, kolejne pochodzą dopiero z czasów Eugeniusza IV (1438—1447) i nie obejmują całego pontyfikatu tego papieża (tylko lata 1438—1443). Z czasów pontyfikatu Mikołaja V (1447—1455) zaś mamy już zachowaną większość akt (brak akt z 1447 roku oraz luki dla lat 1450—1452). Natomiast od czasów pontyfikatu Kaliksta III (1455—1458)¹⁰ do końca XV wieku dysponujemy prawie kompletem akt, jedynie z niedużymi brakami¹¹. W części źródłowej recenzowanej

⁷ Tamże, T. 5, nr 53.

⁸ Tamże, T. 3, nr 318 i 773.

⁹ W tym wypadku mamy do czynienia także z błędnym odczytem wydawców *Bullarium Poloniae*, gdzie zamiast *seminalis* jest *femuralis*.

¹⁰ Città del Vaticano, Archivio della Penitenzieria Apostolica: Registra Matrimonialium et Diversorum, Vol. 5, 6.

¹¹ O strukturze Archiwum Penitencjarii zob. K.A. Fink: *Das Archiv der Sacra Poenitentiarie Apostolica*. „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 1972, Bd. 83, s. 88—92. Na temat archiwum pisali: F. Tamburini: *Per la storia cardinali penitenzieri maggiori e dell'Archivio della Penitenzieria Apostolica. Il trattato «De antiquitate cardinalis Poenitentiarie Maioris» di G.B. Coccino (+1641)*. „Rivista di Storia della Chiesa in Italia” 1986, 36, s. 341—346; L. Schmugge: *Kirche, Kinder, Karrieren. Päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter*. Zürich 1995, s. 13—17; L. Schmugge, P. Hersperger, B. Wiggerhauser: *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius' II. (1458—1464)*. Tübingen 1996, s. 4—6; K. Salonen: *The Penitentiary as a Well of Grace...*, s. 20—28; K. Salonen, L. Schmugge: *A Sip from the “Well of Grace”*. *Medieval Texts from the Apostolic Penitentiary*. Washington 2009, s. 1—9.

pracy znajdujemy rozważania na temat formularza dokumentów Penitencjarii, konwencji narracyjnych oraz dialogów wpisanych do suplik kierowanych do Penitencjarii. Także i ta część jest opatrzona odwołaniami m.in. do regestrów kancelaryjnych.

Do omówienia pozostaje jeszcze kwestia stosowanej przez autora terminologii. Otóż z wielką konsekwencją używa on terminu „dyspensa” na oznaczenie przytłaczającej części omawianych spraw, pomimo że nie wszystkie one są dyspensami. Penitencjaria Apostolska udzielała czterech typów łask: absolucji, dyspens, licencji oraz deklaracji¹² — o czym autor wie (s. 30).

Absolucje udzielane były wówczas, gdy zostało złamane prawo kanoniczne. Spowiednik po wysłuchaniu grzechów nakładał pokutę, która winna być wykonana dla zadośćuczynienia, i udzielał absolucji penitentowi. Część grzechów była zarezerwowana biskupowi, natomiast grzechy najcięższe podlegały papieżowi, a także osobom, którym udzielił władzy ich rozgrzeszania. Przesłupstwa zarezerwowane papieżowi zwykle pociągały za sobą karę ekskomuniki — w większości wypadków ekskomuniki *ipso facto* lub *latae sententiae*, a zatem były to rodzaje kar zaciąganych poprzez sam fakt popełnienia czynu¹³. Absolucje udzielane przez Penitencjarię nie zawsze dotyczyły tylko ekskomunik, ale obejmowały również inne kary kanoniczne, np. suspensę. Częstymi powodami zwracania się do Penitencjarii z prośbą o absolucję były np.: morderstwo lub zranienie duchownego, co zostało już kanonem *Si quis suadente* zarezerwowane papieżowi, ponadto symonia, samowolne opuszczenie klasztoru, zawarcie małżeństwa ze świadomością istnienia przeszkody małżeńskiej, a także niedotrzymanie przysięgi złożonej w imię Boga lub na Biblię¹⁴.

Następny typ łaski udzielanej w Penitencjarii to dyspensy, które były usankcjonowaną prawnie zgodą na podjęcie działań pozostających w sprzeczności z normą kanoniczną. Dyspensy dotyczyły osób, które były obarczone jakąś nieprawidłowością (*irregularitas*) w rozumieniu prawa kościelnego. Nieprawidłowość mogła wynikać z defektu osoby (*irregularitas ex defectu*) lub z defektu popełnionego czynu (*irregularitas ex delicto*). Duchowni chcący przyjąć święcenia, a obarczeni którymś z defektów osoby, musieli uzyskać dyspensę¹⁵. Podobnie wymagała jej też nieprawidłowość zaciągana w wyniku

¹² L. Schmutge, P. Hersperger, B. Wiggenhauser: *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie...*, s. 9—11; K. Salonen: *The Penitentiary as a Well of Grace...*, s. 64—77; Taż: *The Apostolic Penitentiary and Violence in the Roman Curia*. In: *Violence and the Medieval Clergy*. Eds. G. Jaritz, A. Marinović. Budapest 2011, s. 18; K. Salonen: *L'attività della Penitenzieria Apostolica durante il pontificato di Pio II (1458—1464)*. In: *La Penitenzieria Apostolica e il suo archivio*. Ed. A. Sarcao. Città del Vaticano 2012, s. 63—64.

¹³ K. Salonen: *The Penitentiary as a Well of Grace...*, s. 65.

¹⁴ Tamże, s. 67.

¹⁵ X.1.20.1—7 (wyd. w: *Corpus iuris canonici*. Vol. 2. Ed. E. Friedberg. Leipzig 1881, szp. 144—146); P. Hinschius: *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland*. Bd. 1. Berlin 1869, s. 14—17, 26 i n.; Bd. 5. Berlin 1893, s. 264—266; W. Ülhof: *Irregularität*. In:

dokonania pewnych czynów, np. morderstwa lub zranienia (okaleczenie, amputacja itp.), ale także dopuszczenia się herezji lub bigamii¹⁶. Wreszcie dyspensy dotyczyły czynów stojących w sprzeczności z przepisami prawa kanonicznego. Osoby, które zamierzały podjąć (lub już podjęły) działania zakazane prawem kanonicznym, musiały prosić o dyspensę; tu przykładem są narzeczeni/małżonkowie obarczeni różnego typu przeszkodami małżeńskimi.

Penitencjaria udzielała też licencji, które były nadaniami specjalnych uprawnień, pozwalającymi ich odbiorcom na podjęcie działań sprzecznych z nakazami kościelnymi i w normalnych warunkach pociągających za sobą zaciągnięcie nieprawidłowości lub ekskomuniki. Przykładowo były to zezwolenia na: spowiadanie się u innego spowiednika niż we własnej parafii (różne rodzaje przywilejów wyboru spowiednika), pielgrzymowanie do Ziemi Świętej oraz słuchanie mszy w miejscu objętym interdyktem. Do grupy licencji należały też dyspensy od postów, czyli tzw. listy maślane (*Butterbriefe*), uprawniające do nieprzestrzegania postów przez odbiorców dokumentów.

Wreszcie ostatnim typem łask były pisma deklaratoryjne (deklaracje papieskie)¹⁷, czyli dokumenty, w których petent otrzymywał orzeczenie, że w konkretnej sytuacji jest niewinny, mimo że doszło do naruszenia prawa kanonicznego. Nie zawsze bowiem, gdy zostało naruszone prawo kanoniczne, grzesznik zaciągał ekskomunikę (a także nieprawidłowości); nie zawsze też zaciągnięta kara była ważna. Sytuacja była zależna od tego, czy grzesznik został uznany za winnego w świetle prawa kanonicznego. Wina była wynikiem aktu popełnionego intencjonalnie i świadomie, zatem było możliwe, że grzesznik, wykonawszy jakieś czyny, przyczynił się do naruszenia prawa kanonicznego, ale nie miał takich intencji ani wiedzy, że jego czyny prowadziły ku zbrodni. Był więc winny w tym sensie, że jego postępowanie stanowiło część ciągu przyczynowo-skutkowego, na końcu którego znajdował się grzech, ale jednocześnie był niewinny, gdyż jego działania nie miały na celu zbrodni, i nie był świadomy, że do zbrodni doprowadzą. W przypadkach, gdy kwestia winy nie była oczywista, grzesznik mógł zwrócić się do papieża lub do Penitencjarii z prośbą o wystawienie deklaracji, czyli dokumentu stwierdzającego jego niewinność w danej sytuacji. W suplicie opisywał dokładnie czyn i wszystkie okoliczności oraz powoływał się na różne uwarunkowania, które czyniły jego postępowanie niewinnym.

Licznie cytowane przez Radziwińskiego sprawy należą do wszystkich wskazanych typów łask. Wiele z nich to absolucje od zaciągniętych mocą popełnionych czynów kar ekskomuniki. Bywało, że w suplicie petent prosił zarówno o absolucję od kary, jak i o dyspensę od nieprawidłowości. Najczęściej

Lexikon für Theologie und Kirche. Bd. 5. Freiburg im Breisgau 1960, kol. 766—767; K. Salonen: *The Penitentiary as a Well of Grace...*, s. 68—70.

¹⁶ K. Salonen: *The Penitentiary as a Well of Grace...*, s. 70—71.

¹⁷ Tamże, s. 73—77.

jednak Radziwiński przywołuje przykłady suplik o pisma deklaratoryjne. Ze względu na konieczność ustalenia, czy petent ponosi winę za zarzucane mu czyny, okoliczności wydarzeń były drobiazgowo opisywane. Ten typ suplik — w odróżnieniu do pozostałych, którym poświęcano jedynie krótkie regesty — był wpisywany do regestrów Penitencjarii *in extenso*. To dzięki temu mamy obecnie do dyspozycji doskonały materiał prezentujący realia dnia codziennego, a często też rozbudowane dialogi. W tym ostatnim wypadku — jak słusznie zaznacza Radziwiński, powołując się na Arnolda Escha¹⁸ — są one pewnym konstruktem mającym wykazać niewinność petenta (s. 59).

W przytaczanych już jako przykłady dwóch podrozdziałach część z „dyspens” jest w istocie suplikami o deklaracje. W podrozdziale *Karczmy* na 9 cytowanych przykładów pochodzących z Penitencjarii mamy aż 7 deklaracji. Natomiast w podrozdziale zatytułowanym *Kobiety* na 13 przykładów z Penitencjarii mamy 8 próśb o deklaracje papieskie.

Na koniec trzeba jeszcze wspomnieć o dodatkach źródłowych uzupełniających książkę. Autor zamieszcza tam przykłady spraw (wersja oryginalna oraz tłumaczenie) z poszczególnych wymienionych przez siebie kategorii. Przy tym cytowane przykłady są powtarzane za istniejącymi wydawnictwami źródłowymi, co badacz starannie odnotowuje. Wszystkie przykłady są określane mianem dyspens, przy czym już w tekście pierwszej możemy przeczytać, że jest to prośba o absolicję (Dodatek źródłowy I/I/1, s. 161). Na 22 sprawy 7 pochodzi spoza Penitencjarii Apostolskiej (Kancelaria Papieska). Ponadto Radziwiński, przytaczając 15 suplik z Penitencjarii, stosuje trzy różne opisy. W zależności od tego, z jakiego wydawnictwa pochodzą cytowane teksty, mamy następujące opisy: Archivum Vaticanum, Sancta Poenitentiarum (za *Bullarium Poloniae*), Register Penitencjarii, Archivio Segreto Vaticano, Registra matrimonialium et diversorum (za: K. Salonen, L. Schmutge: *A Sip from the “Well of Graces”. Medieval Texts from the Apostolic Penitentiary*. Washington 2010 — gdzie jest także obszerny dodatek źródłowy), Archivum Vaticanum, Poenitentiarum Apostolica (za *Repertorium Poenitentiarum Germanicum*). Trzeba przyznać, że w kwestii cytowania serii Registra Matrimonialium et Diversorum z archiwum Penitencjarii panuje w literaturze spora dowolność. Niemniej w jednej książce, w jednym dodatku należy przyjąć jedną wersję.

Autor podjął próbę zmierzenia się z niełatwym materiałem pochodzącym z archiwów papieskich. Próba ta nie wypadła pomyślnie. Książka wzbudza wątpliwości — a wręcz wprowadza w stan kompletnego zagubienia. Trudno odkryć, jaki jest jej cel i jakie pytania badawcze historyk sobie stawia. Równie niejasna jest koncepcja całej pracy. Poza zdawkowymi informacjami nie wiemy, jaki jest jej zakres geograficzny i chronologiczny. Nie wiemy właściwie,

¹⁸ Por. A. Esch: *Wahre Geschichte aus dem Mittelalter*. München 2002.

na podstawie jakich źródeł monografia powstała, a Radziwiński używaną terminologię traktuje bardzo swobodnie.

Praca sprawia wrażenie złożonej z fragmentów pisanych na podstawie wcześniej publikowanych przez autora artykułów. Widać wyraźną zależność od materiału źródłowego, który był przez niego wcześniej wykorzystywany. To te fragmenty są bogatsze, ciekawsze i lepiej opracowane, ale mają mniej wspólnego z Penitencjarią Apostolską. Wydaje się, że badacz starał się w jakiś sposób „doczepić” problematykę Penitencjarii do już wcześniej prowadzonych studiów¹⁹. Widać też wyraźną inspirację popularną, ale ciekawą pracą Arnoldda Escha *Wahre Geschichte aus dem Mittelalter*, zarówno w samej koncepcji — ukazania szerokiej panoramy codzienności, jak i w konstrukcji tomu (np. część źródłowa omawiająca szczegółowo m.in. dialogi). Jednak książka Escha jest oparta na zwartym materiale źródłowym — suplikach z terenów Rzeszy, i jej powstanie było poprzedzone wieloletnimi badaniami autora prowadzonymi bezpośrednio w archiwum Penitencjarii Apostolskiej. Publikacja Radziwińskiego chwilami sprawia wrażenie, jakby nie mógł się on zdecydować, czy chce pisać o kontaktach duchowieństwa z papieżem w ogóle, czy skoncentrować się jednak na Penitencjarii, czy spojrzeć na różne aspekty życia codziennego duchownych. Trudno także ocenić, jaki w założeniu miała mieć charakter ta praca. Z deklaracji autora wynika, że miało to być podsumowanie jego badań, ale sam układ i typ narracji nadają tej monografii rys dzieła popularnonaukowego. I to byłby dobry pomysł, gdyż popularyzacja wyników badań jest ważnym, a zaniedbywanym często obszarem działalności historyków. Niemniej również dzieło przeznaczone dla czytelników spoza grona specjalistów musi z równą dyscypliną zwracać uwagę na kontekst i właściwe proporcje prezentowanych zjawisk.

Monika Saczyńska-Vercamer

 <https://orcid.org/0000-0003-1316-6846>

Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie;
Friedrich-Schiller-Universität Jena, Historisches Institut

¹⁹ A. Radziwiński: *Dispensen super defectu perfectae lenitatis. Die Konflikte des spätmittelalterlichen Klerus und die Methoden ihrer Bewältigung*. In: *Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter*. Hrsg. von R. Czaja, E. Mühle, A. Radziwiński. Toruń 2012, s. 277—288. A. Radziwiński: *Dyspensy de diversis formis dla polskiego duchowieństwa. Z dziejów stosowania prawa kanonicznego i obyczajowości w późniejszym średniowieczu*. *Rocz. Hist.* 2015, T. 81, s. 107—128.